

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1988

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΡΙΚΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ. — «Τειχισμένοι οικισμοί τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων (9ος-8ος π.Χ. αἰώνας)», ὑπὸ *Λίλας Μαραγκοῦ**, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. *Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἔως τὴν τελευταία εἰκοσαετία ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας ἱστορικῆς, φιλολογικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς ἀποτέλεσαν οἱ μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις¹ καὶ οἱ ὀχυρώσεις τῶν πόλεων τῶν κλασικῶν καὶ ἰδιαίτερος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων².

* Lila Marangou, Fortified settlements of the Geometric Period (9th-8th C. BC).

Συντομογραφίες κατὰ τὸ σύστημα τοῦ DAI, Archäologische Bibliographie, Archäologischer Anzeiger 1982, σελ. 802 κ.έ.

1. Γ. Μυλωνᾶς, Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, ΑΕ. 1958, 153-207 καὶ ΑΕ. 1962 (ἔκδ. 1965). Σπ. Ἰακωβίδης, Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν (1962). Ν. Skoufopoulos, Mycenaean Citadels [SIMA, 1971]. Σπ. Ιακωβίδης, Vormykeneische und mykenische Wehrbauten, ArchHom. E (1977), 161-224 μὲ πλήρη βιβλιογραφία. Τελευταῖα βλ. Σπ. Ιακωβίδης, Late Helladic Citadels on Mainland Greece (1983), Monumenta Graeca et Romana IV, ἔκδ. H. Mussche.

2. R. L. Scranton, Greek Walls (1941) (τὰ παλαιότερα τείχη ποὺ ἀναφέρει χρονολογοῦνται στὸν 6ο π.Χ. αἰώνα). F. E. Winter, Greek Fortifications, (1971). A. McNicoll, Hellenistic Fortifications from the Aegean to Mesopotamia (1971). A. W. Lawrence, Greek Aims in Fortification (1979). P. Adam, L'architecture militaire grecque (1982). Βλ. καὶ τελευταῖα τὰ πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου τοῦ 1984 μὲ θέμα «La fortification dans l'histoire du monde grec», ἔκδοση τοῦ CNRS 1986 (στὸ ἐξῆς Fortification 1986): εἰδικὰ βλ. F. E. Winter, «A summary of recent work on Greek Fortifications in Greece and Asia Minor» σελ. 23 κ.έ. καὶ V. Garlan, «Les fortifications grecques: bilan et perspective de recherche» σελ. 15 κ.έ. μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

Οί γραπτές μαρτυρίες και τὰ σωζόμενα, συχνὰ μνημειακά, λείψανα επέτρεψαν τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῶν ὀχυρώσεων, τοῦ ἀμυντικοῦ καὶ πολιορκητικοῦ συστήματος τῶν ἑλληνικῶν πόλεων σ' Ἀνατολή³ καὶ Δύση⁴, ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα ὡς τὸ τέλος τῆς Ρωμαιοκρατίας⁵.

Οἱ γνώσεις μας ὅμως γιὰ τοὺς τειχισμένους οἰκισμοὺς καὶ τὶς πόλεις τῶν προκλασικῶν χρόνων, ἀπὸ τὸ 1100 π.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, ἦταν ἀποσπασματικές, ἐλάχιστες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες⁶.

Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, χάρις στὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Παλαιὰ Σμύρνη συγκεντρώθηκαν νέες πολὺτιμες πληροφορίες ποὺ ὀδήγησαν στὴν πρώτη προσπάθεια ἀναφορᾶς στὰ κτιριακὰ λείψανα τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων⁷. Ἀναμφισβήτητα σημαντικὴ ὠθηση στὴν ἐρευνα τῆς οἰκιστικῆς τῶν προκλασικῶν χρόνων ἔδωσε τὸ 1969 ἡ μονογραφία τοῦ H. Dreyer⁸, ποὺ ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ βασικὸ ἔργο γιὰ τὴν μελέτη τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν τειχισμένων «πόλεων»⁹.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς τὸ 1969 δημοσιευμένων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὁ H. Dreyer, διεπίστωσε ὅτι οἱ ὀλιγάριθμοι τειχισμένοι οἰκισμοὶ ἐντοπίζονται στὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹⁰ στὴν Παλαιὰ Σμύρνη¹¹, στὴν περιοχὴ τῆς

3. Βλ. τελευταῖα P. Leriche, «Fortifications grecques: bilan de recherche au Proche et au Moyen Orient», στὸ *Fortification* 1986, 39 κ.έ.

4. D. Adamesteanu, «Quadro storico delle fortificazioni greche della Grecia e della Magna Grecia», *Fortification* 1986, 105 κ.έ.

5. St. Johnson, *Late Roman Fortifications* (1983) (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

6. Πρβλ. A. von Gerkan, *Griechische Staedteanlagen* (1924), 17 κ.έ.

7. R. V. Nicholls, *BSA* 53/54, 1958/59, 35 κ.έ. «Old Smyrna: The Iron Age Fortifications» καὶ κυρίως σελ. 114 κ.έ. («The Development of Early Greek Fortifications»).

8. «Griechische Baukunst in geometrischer Zeit» στὴ σειρὰ *Archaeologia Homerica*, Band II, kap. O., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία (στὸ ἐξῆς Dreyer 1969).

9. A. Wokalek, *Griechische Stadtbefestigungen. Studien zur Geschichte der frühgriechischen Befestigungsanlagen*. (Διδακτ. Διατριβή, Βόνη 1973). Ἡ ἐρευνα, ὅπως τονίζεται στὴ σελ. 6, βασίζεται στὴν μελέτη τοῦ Dreyer, ἀλλὰ συνεξετάζονται καὶ οἱ μεταγενέστερες τειχισμένες πόλεις ὡς τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα. Γιὰ νεώτερη βιβλιογραφία βλ. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*² (1979), 303 κ.έ.

10. Dreyer 1969, 0100 κ.έ.

11. Nicholls, ὁ.π. (σημ. 7) 114 κ.έ. Dreyer 1969, 045-046 καὶ 0101· τελευταῖα βλ. E. Akurgal, *Alt Smyrna* (1983).

Μιλήτου^{11α}, στην Μελίη τῆς Ἴωνίας¹² καὶ στὴν Ἴασό¹³, στὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, Χίο¹⁴ καὶ Ρόδο¹⁵ καὶ στὶς Κυκλάδες, Σίφνο¹⁶ καὶ Ἄνδρο¹⁷. Ἡ διαπίστωση γιὰ τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν Γεωμετρικῶν τειχισμένων οἰκισμῶν ἐπιβεβαιώθηκε μὲ νέες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1970, στὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Σίφνου¹⁸, στὸ Βαθὺ Λιμενάρι τῆς Δονούσας¹⁹ καὶ στὶς Κουκουναριὲς τῆς Πάρου²⁰. Μολονότι γιὰ κανέναν ἀπὸ τοὺς νεοανακαλυφθέντες οἰκισμοὺς δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ὀριστικὴ δημοσίευση παρὰ μόνον σύν-

11α. A. von Gerkan, *Milet 1, 8, Kalabaktepe. Athenatempel und seine Umgebung*, 1925.

12. Mueller-Wiener στὸ W. Kleiner, *Panionion und Melie*, Jdl., 23. Erg. Heft 1967, 78 κ.έ. Drerup 1969, 057. Βλ. ἐπίσης W. Radt, «Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos unter besonderer Berücksichtigung der archaischen Epoche», *IstMitt.* 3, 1970 137 κ.έ.

13. Levi, *ASAtene* 39/40, 1961/62, 527-534. Drerup 1969, 056-057.

14. J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio (BSA Suppl. 6)* 1967, καὶ Drerup 1969, 047-049 καὶ 0101.

15. K. F. Kinch, *Fouilles de Vroulia (1914)*, 2 κ.έ. Drerup 1969, 051-052 καὶ τελευταῖα W.-D. Heilmeyer, *Frühgriechische Kunst. Kunst und Siedlung im geometrischen Griechenland (1982)*, 94-96.

16. Κάστρο: Brock, *BSA* 44, 1949, 6 κ.έ. Drerup 1969, 050. Snodgrass, *Fortification 1986*, 126.

17. Α. Καμπίτογλου, *ΑΔ* 16, 1960, 248. Ἔργον 1967, 75 κ.έ. καὶ τελευταῖα: Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἄνδρου, Ὁδηγὸς (1981), 22 κ.έ. βλ. ἐπίσης Zagora I, 7 κ.έ. Drerup 1969, 055-056 καὶ Heilmeyer, ὅ.π. 92-94.

18. Β. Φιλιππάκη, *ΑΔ* 25, 1970, 431-434. *AAA* VI, 1, 1973, 93-102. ΠΑΕ 1977, 357-369. ΠΑΕ 1978, 193-194 καὶ ΠΑΕ 1979, 226-227. Ἔργον 1975, 152-153. Snodgrass, *Fortification 1986*, 126 σημ. 11.

19. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, 467. *ΑΔ* 24, 1969 (Β' Χρονικά), 390-393. *ΑΔ* 25, 1970 (Β' Χρονικά), 426-428. *AAA* 4, 1971, 210-215. *ΑΔ* 26, 1971 (Β' 2, Χρονικά), 465-467 καὶ *AAA* 6, 1973, 256-259. Coldstream, ὅ.π. (σημ. 9) 91, 375. H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit (1985)*, 97 σημ. 161 καὶ σελ. 80. Snodgrass, *Fortification 1986*, 126 σημ. 8.

20. Δ. Σκιλλάρντι, ΠΑΕ 1974-1983 καὶ Ἔργον 1974-1986. βλ. ἐπίσης τοῦ Iδίου, «The Destruction of the Mycenaean Citadel at Koukounaries on Paros», *Papers in Cycladic Prehistory (Monograph XIV. Institute of Archaeology Univ. of California at Los Angeles, 1979)*, 158-179 καὶ «The Decline of the Geometric Settlement of Koukounaries Paros», στὸ *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C. Tradition and Innovation. Proc. of the Second Intern. Symposium, Swedish Institute Athens 1981*, ἔκδ. R. Haegg (1983). Lauter, ὅ.π. 79 σημ. 160. Snodgrass, ὅ.π. 126, σημ. 9.

τομες έκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν, ὁ A. W. Lawrence στὴν μονογραφία «Greek Aims in Fortification»²¹ τὸ 1979, σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «ἡ δημιουργία ἑλληνικοῦ τρόπου ὀχυρώσεων», διετύπωσε θεωρίες γιὰ «τὴ μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τῶν ὀχυρώσεων, τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, τὴν συνέχειά τους στὰ μεταγενέστερα χρόνια» καὶ ἄλλα.

Τὶς σχετικὰ πρόωρες θεωρητικὲς γενικεύσεις τοῦ Lawrence ἀντέκρουσε τελευταῖα, τὸ 1984, ὁ Antony Snodgrass²², τονίζοντας παράλληλα ὅτι τὸ «κεφάλαιο γιὰ τὶς πρώιμες ἑλληνικὲς ὀχυρώσεις δὲν ἔχει ἀκόμα γραφτεῖ»²³. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Snodgrass «οἱ ὀχυρώσεις τοῦ 9ου καὶ 8ου π.Χ. αἰῶνα συνιστοῦν ἓνα φαινόμενο τοπικὸ καὶ ἀνεξάρτητο στὴν Ἱστορία». Ὁ Snodgrass δὲν ἀποδέχεται τὶς θεωρίες περὶ τῆς μυκηναϊκῆς καταγωγῆς ἢ τῆς ἔντονης ἀνατολικῆς ἐπίδρασης καὶ πιστεύει ὅτι ἡ ὀχύρωση στὰ «ἀρχαῖα χρόνια», ὅπως χαρακτηρίζει τοὺς αἰῶνες 9ο καὶ 8ο π.Χ., «εἶχε μιὰ καθαρὰ τοπικὴ σημασία». Τὴν ἄποψη αὐτὴ στηρίζει κυρίως στὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν ὀχυρωμένων θέσεων καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἐντοπίζονται ἀποκλειστικὰ στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων καὶ στὴν Ἰωνία καί, ἐπισημαίνει, πῶς «ἀκόμα καὶ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τῶν περισοστέρων εἶναι ἄγνωστο».

Ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη ἐνὸς νέου τειχισμένου οἰκισμοῦ στὸ ἀνατολικότερο νησί τῶν Κυκλάδων στὴν Ἀμοργό²⁴ προσθέτει σημαντικὰ στοιχεῖα καὶ ἐνδέχεται νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐκ νέου θεώρηση τοῦ πολυσύνθετου καὶ πολυσήμαντου αὐτοῦ θέματος.

Ὁ νέος τειχισμένος οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν ἀκρόπολη τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχαῖες²⁵ πόλεις τῆς Ἀμοργοῦ, στὴν Μινώα²⁶, στὸ μέσον περίπου τῆς βόρειας ἀκτῆς τοῦ νησιοῦ.

21. "Ο.π. (σημ. 2) «The formation of the Greek Style», 30-37.

22. «The historical Significance of Fortification in Archaic Greece», *Fortification* 1986, 125-131.

23. "Ο.π. 125.

24. Γιὰ τὴν Ἀμοργὸ γενικὰ βλ. Α. Μηλιαράκης, Ἵπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων. Ἀμοργὸς (Ἀθήναι 1884)· RE, 1(1894), λ. Amorgos στ. 1876-1877 καὶ Kl. Pauly 1(1964), στ. 1534-1535. IG XII 7, 1908 (Introductio VII-VIII). Γιὰ τὸν οἰκισμὸ τῆς Μινώας βλ. παρακ. σημ. 27.

25. «Ἀμοργὸς αἴτη τρίπολις»· γιὰ τὶς πηγές βλ. Ε. Ἰωαννίδου Ἀμοργίνου, Πανδώρα, XV, 1865, 450· βλ. καὶ Σούδα, ἐκδ. Adler, Teubner, 1-5, 1928-1938: «Σιμίαις... ἐν ἀποικισμῷ τῆς Ἀμοργοῦ ἐστάλη καὶ αὐτὸς ἡγεμὼν ὑπὸ Σαμίων. Ἐκτίσσε δὲ Ἀμοργὸν εἰς τρεῖς πόλεις, Μινώαν, Αἰγιαλὸν [Αἰγιάλην], Ἀρκεσίνην...»· βλ. ἐπίσης, G. R o u g e m o n t, Amorgos Colonie de Samos? στὸ Cyclades (1983), 131 κ.έ. (ὄλες οἱ πηγές).

26. RE XV, (1932), στ. 1858-1859, λ. Minoa καὶ Kleine Pauly, λ. Minoa καὶ Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1981, 303 κ.έ.

Ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἐξερεύνηση τοῦ νέου οἰκισμοῦ πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν ἐπανάληψη τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴν Μινώα τὸ 1981, μετὰ ἀπὸ διακοπὴ 87 χρόνων, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία²⁷. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὀλιγοήμερης ἐπιφανειακῆς καὶ ἀνασκαφικῆς ἐρευνας καὶ ἡ πρώτη ἐξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐπιτρέπουν τὴν διατύπωση ὀρισμένων συμπερασμάτων.

Ἡ φυσικὴ ἀκρόπολη τῆς Μινώας (μέγ. ὕψ. 255 μ. ἀπὸ τὴν θάλασσα), δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο λιμένα²⁸ καὶ τὴν εὐφορὴ κοιλάδα τῶν Καταπόλων. Στὴν ΒΑ κλιτῶ τοῦ ὄρους τῆς Μινώας, στὴν μοναδικὴ προσπελάσιμη πλαγιά, ἐκεῖ ὅπου ὁ λόφος δὲν προστατεύεται ἀπὸ ὑψηλοὺς ἀπότοιμους βράχους, ὅπως στὸ ΒΔ τμήμα²⁹, βρίσκεται τοῖχος ὑψηλὸς (μέγιστο ὕψος 3.20 μ.), εὐθύγραμμος, μήκους 40 μ. Τὸν τοῖχο αὐτόν, ὡς τὸ 1983, θεωροῦσαν ὡς νεώτερο διαχωριστικὸ χωροφύτοιχο³⁰. Οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις του, πλάτος 0.80-0.90 μ. καὶ τὸ μήκος, ὅρατὸ σήμερα ὡς 53 μ., καθὼς καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του στὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα, διεπιστώθησαν μετὰ ἀπὸ τὴν διάνοιξη δύο δοκιμαστικῶν τομῶν³¹ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ κατὰ τὸ 1983 καὶ 1984. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ ἀδιατάρακτα στρώματα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ὡς τὸν φυσικὸ βράχο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένος ὁ τοῖχος, χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα στὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα³². Στούς Γεωμετρικοὺς χρόνους ὀδηγοῦν ἐπίσης τὸ ὑλικό, ἡ τοιχοποιία καὶ ὁ διαφορισμὸς τῆς ἐξωτερικῆς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά³³. Ἡ χρῆση μεγάλων λίθων ἀπὸ ἐγχώριο σχιστόλιθο, ἀκανόνιστου σχήματος μὲ μικροὺς στὰ κενά, χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, προσδίδει μνημειακότητα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη. Ἀντίθετα, ἡ ἐσωτερικὴ παρειά, κτισμένη μὲ σχεδὸν εὐθύγραμμες σειρὲς ἀπὸ μικροὺς λίθους, ἐπίσης ἀπὸ σχιστόλιθο, ἀκανόνιστου σχήματος μὲ μικρὰ χαλίκια στὰ κενά, δίνει τὴν ἐντύπωση φροντισμένης κατασκευῆς.

27. Ἔργον 1981-1986. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1981, 303-304· 1982, 272-306· 1983 - Β' 316-334 καὶ ΠΑΕ 1984 καὶ 1985 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

28. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο λιμένα, τὸ σημερινὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων, βλ. IG XII 7, 226, 2. καὶ ΠΑΕ 1981, 304. Μαρραγκοῦ «Γλυπτὰ ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό», *Archaische und Klassische Griechische Plastik, Akten des intern. Kolloq. DAI, Athen 1985*, 127-128.

29. Ἔργον 1983, 83. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1983 - Β' 328 κ.έ. Ἔργον 1984, 88-94 καὶ Μαρραγκοῦ ΠΑΕ 1984 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

30. Ἔργον, 1983, 83. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1983 - Β' 328.

31. Ἔργον, 1984, 90-91. Μαρραγκοῦ, ὅ.π., 329-334 καὶ ΠΑΕ 1984 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

32. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1983 - Β' 329 κ.έ. πίν. 219-220, 221 α.

33. Μαρραγκοῦ, ὅ.π. 329-333.

Στήν ΒΑ ἀπόληξη τοῦ τοίχου, στή θέση τῆς πρόσβασης στὸν σημερινὸ βοσκότοπο καὶ τῆς ἀτραποῦ πὸ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ λιμάνι στὴν ἀκρόπολη, ἀποκαλύφθηκαν στενὴ πυλίδα³⁴ πλάτους 0.72 μ. καὶ ὀρθογώνιος τετράγωνος πύργος ἢ προμαχώνας³⁵, μέγιστου ὕψους 2μ., μήκους πλευρῶν 3.30μ. καὶ πάχους 0.80 μ. Καὶ ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται μικρὲς πέτρες ἀπὸ σχιστόλιθο ἀκανόνιστου σχήματος στὶς ἐσωτερικὲς παρειὲς καὶ μεγάλοι λίθοι στὴν ἐξωτερικὴ ὕψη. Πλησίον τῆς πυλίδας βρέθηκε ἀντερεισματικὴ κλιμαξ³⁶ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου. Ἡ παρουσία τῶν τριῶν αὐτῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων, τῆς πυλίδας, τοῦ πύργου καὶ τῆς ἀντερεισματικῆς κλιμακας, τὰ ὅποια ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, τὴν τοιχοποιία καὶ τὸν τρόπο θεμελίωσης ἀπευθείας στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο μὲ ἐξισωτικὴ λιθορριπτή³⁷, χρονολογοῦνται στὸν 8ο π.Χ. αἰώνα, δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολιῶν ὅτι πρόκειται γιὰ προστατευτικὸ τεῖχος.

Ἰδιαίτερη σημασία ὅμως ἀποκτᾶ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος μὲ τὴν ἀποκάλυψη κτιριακοῦ συγκροτήματος στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πύργο καὶ τὴν ΒΑ πυλίδα³⁸. Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχυρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο καμπυλόγραμμου, σχεδὸν κυκλικοῦ σχήματος³⁹.

Τὸν πυρήνα τοῦ συγκροτήματος ἀποτελεῖ τραπεζιόσχημος «οἶκος», ὀρθογώνιος, μὲ «πρόδομο» στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ πλευρικὸ κτίσμα στὴν βόρεια πλευρὰ⁴⁰. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ «οἴκου», μήκους 4.95μ. καὶ μεγ. σῶζ. ὕψ. 0.35μ., σῶζεται στὴ θέση του μονόλιθο κατώφλι καὶ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου (μῆκ. 4.50μ.) θρανί⁴¹ κτιστὸ (μῆκ. 1.40μ.). «Θρανία» ἀποκα-

34. Ἔργον 1984, 89-90 καὶ ΠΑΕ 1984.

35. Ἔργον 1984, 89-90 καὶ ΠΑΕ 1984.

36. Ἔργον 1984, 90 καὶ ΠΑΕ 1983, Β', 333 σημ. 4, πίν. 221 β καὶ ΠΑΕ 1984.

37. Μαρραγοῦ, ΠΑΕ 1984 (γιὰ τὴν πατούρα τῆς θεμελίωσης).

38. Ἔργον 1984, 90 εἰκ. 122. Μαρραγοῦ. ΠΑΕ 1984. Ἔργον 1985, 67-68, εἰκ. 73-74 καὶ 1986, 116-120.

39. Ἔργον 1985, 67, εἰκ. 73-74 καὶ 1986 (ὅ.π.) καὶ ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)· γιὰ τὸ καμπυλόγραμμο σχῆμα τοῦ περιβόλου πρβλ. E. Robert, Thymélé (1939) καὶ τελευταῖα F. I. Seiler, Die griechische Tholos (1986), 6 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

40. Ἔργον 1985, 67.

41. Ἔργον 1985, 67 καὶ ΠΑΕ 1985. Γιὰ τὰ «θρανία» στὴν Γεωμετρικὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Drerup 1969, 0121-0122 καὶ H. Lauter, Der Kultplatz auf dem Tourkovouni. Attische Forsch. I, AM 12. Beiheft 1985, 126 σημ. 150. Τὰ «θρανία» σὲ κτίσματα θρησκευτικοῦ χαρακτήρα θεωροῦνται ὅτι προορίζονται γιὰ τὴν ἀπόθεση ἀναθημάτων: βλ. Cl. Bérard,

λύφθηκαν και στο βόρειο πρόκτισμα και στον «πρόδομο». Η παρουσία στον «πρόδομο», στον άξονα της εισόδου του «οίκου», στην ανατολική πλευρά, λίθινης αποστρογγυλευμένης βάσης και λίθινης τράπεζας σε σχήμα βωμοῦ, είναι σημαντική από πολλές απόψεις⁴².

Καθοριστικό στοιχείο για την χρονολόγηση και την έρμηνεία, καθώς και τον προορισμό του κτιριακού συνόλου, αποτελούν τα κινητά εύρηματα, κεραμεική και μεταλλικά αντικείμενα, καθώς και τα κατάλοιπα οργανικών υλών: άνθρακες, τέφρα, όστα και κέρατα ζώων, κυρίως αίγοειδῶν.

Η χρονολόγηση της κατασκευής του οικοδομήματος και του περιβόλου στον 8ο αιώνα π.Χ., στην ίδια ακριβῶς εποχή με το όχυρωματικό τεῖχος, συνάγεται από την αρχιτεκτονική μορφή του οίκου, τα κτιστά θρανία, τὸ πάχος και τὸν τρόπο θεμελίωσης τῶν τοίχων⁴³ και ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κεραμεική και τὰ μεταλλικά αντικείμενα⁴⁴. Τὸ εἶδος τῶν μεταλλικῶν αντικειμένων, χάλκινα ἐλάσματα και κοσμήματα (πόρπες, περόνες, ἐνώτια, δακτύλιοι, σφηκωτῆρες κόμης κλπ.), καθώς και τὰ σιδηρὰ αντικείμενα, (ἐγχειρίδια, ὅπλα, σαυρωτῆρες) και ἐργαλεῖα πού βρέθηκαν κυρίως σὲ στρώμα τέφρας ἀπὸ ἔμπυρες θυσίες ζώων στον «πρόδομο» και στο βόρειο πλευρικό κτίσμα⁴⁵, ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος μετ' αἰερό», λατρευτικό χῶρο.

Ὁ λατρευτικός χαρακτήρας τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος διαπιστώνεται και ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, πού περικλείει και ἀποκόπτει τὰ κτίσματα ἀπὸ τὸν γύρω χῶρο, ἀπὸ τὸ τεῖχος και ἀπὸ τὸν κατοικημένο χῶρο, ἐν εἶδει τεμένους⁴⁶.

Eretria III, 1970, «L'Hérôdon à la Porte de l'Ouest», 63 σημ. 69, 35-36 σημ. 114 και Α. Mazarakis - Ainian, AntCl LIV, 1985, 33 σημ. 106 και 35-36 σημ. 114 (βιβλιογραφία).

42. Μαργκοῦ, ΠΑΕ 1985.

43. Μαργκοῦ, ΠΑΕ 1984 και 1985.

44. Για τὰ μεταλλικά αντικείμενα βλ. Ἔργον 1985, 67 και Μαργκοῦ, ΠΑΕ 1985.

45. Στρώματα τέφρας ἀπὸ ἔμπυρες θυσίες βρέθηκαν σὲ ἄστεγους χώρους: στον «πρόδομο», στο βόρειο πλευρικό κτίσμα και ἐκτὸς τοῦ περιβόλου: βλ. Ἔργον 1985, 67 και Μαργκοῦ, ΠΑΕ 1985.

46. Για τὸν ὄρο τέμενος βλ. M. Kasevitz, στο G. Roux, Temples et Sanctuaires, Travaux de la Maison de l'Orient, (1984), 153· βλ. ἐπίσης P. Courbin, Expl. Arch. Délos XXXIII, L' Oikos de Naxiens, 1980, 36 σημ. 1 και C. I. Rolley, «Les grandes sanctuaires panhelléniques» (2nd Symposium, Swedish Inst. Athens, 1983) 113 τονίζει ὅτι «le téménos», εἶναι «la grande nouveauté du Ier millénaire» και ὅτι «στὰ Μυκηναϊκά χρόνια δὲν ὑπάρχει περιβόλος-τεμένος»· πρβλ. και P.ascal Darque, BCH 105, 1981, 613-605 (για τὸ ὑποτιθέμενο τέμενος τῆς Ἐλευσίνας).

Προβληματικός παραμένει ακόμη ο καθορισμός του ακριβοῦς χαρακτήρα τῆς λατρείας, ἐφόσον δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἡ ὑπόθεση περὶ ἡρωο-λατρείας ἐνισχύεται σημαντικὰ καὶ ἀπὸ τὴν γειτνίαση τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸν πύργο καὶ τὴν Β πυλίδα τοῦ τείχους⁴⁷, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἀναθημάτων, μεταλλικῶν⁴⁸ καὶ πηλίνων⁴⁹, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν «οἶκο» καὶ ἀπὸ τὶς ἔμπυρες θυσίαις ζώων καὶ μάλιστα αἰγοειδῶν ποὺ προσιδιάζουσιν στὶς μὴ ὀλύμπιες θεότητες⁵⁰.

Ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ὑπόθεσης τῆς λατρείας ἡρώων στὸ Ἱερό τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἀναφέρομε ἐνδεικτικὰ τὴν ἀρχαιολογικὰ τεκμηριωμένη διαπίστωση γιὰ τὴν ἀκμὴ τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴν ἀδιάκοπη, μακρόχρονη χρῆση του ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα⁵¹, στοὺς Γεωμετρικοὺς καὶ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους: καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιόδους εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνθιση καὶ ἡ σημασία τῆς λατρείας τῶν ἡρώων⁵².

Ἡ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν λατρεία τοῦ «ἡρώος κτίστου», τοῦ δμώνυμου οἰκιστοῦ τῆς πόλεως τῆς Μινώας, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ μὲ ποικίλα πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως ἡ περίοπτη θέση τοῦ Ἱεροῦ στὴν κορυφὴ, ἡ γειτνίαση

47. Γιὰ τὴ σχέση τῶν Ἱερώων μὲ τὴν πύλη τοῦ τείχους, «ἐν αὐτῇ τῇ πύλῃ, ἐπὶ προθύρῳ, πρὸς πύλαις» κτλ. βλ. C. I. B é r a r d, ὁ.π. (σημ. 41) 69 σημ. 49.

48. B é r a r d, ὁ.π. 56 κ.έ. J. N. C o l d s t r e a m, «Hero cults in the Age of Homer», JHS XCVI, 1976, 8 κ.έ. A. M. S n o d g r a s s, Archaeology and the Rise of the Greek State (1977), 24. H. A b r a m s o n, Greek Hero Cults (Διατριβὴ 1978), 10 κ.έ. R. H a e g g, Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece, στὸ Gifts to the Gods, Boreas 15, 1987, 93 κ.έ.

49. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν, ἀδιακόσμητα ἢ γραπτὰ, ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἀγγείων πόσεως (σκύφοι): βλ. σχετικὰ J. N. C o l d s t r e a m, Geometric Greece (1979), 332.

50. W. K. C. G u t h r i e, the Greeks and their Gods² (1962) καὶ G. V. F o s t e r, Animal Sacrifices in Mediteranean Culture after the Bronze Age (1981).

51. Ἔργον 1985, 68 καὶ 1986, 119-120 καὶ Μ α ρ α γ κ ο ῦ, ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπ.). ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἡ ἀπόθεση ἀναθημάτων στὸ κτιριακὸ συγκρότημα ἀρχίζει στὸν 8ο π.Χ. αἰώνα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναθημάτων σημειώνει σχετικὴ μείωση ἀπὸ τὸ β ἡμισυ τοῦ 7ου αἰώνα: ἡ λατρεία δὲν διακόπτεται στοὺς κλασικοὺς χρόνους, ἀναβιώνει ὅμως στοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ συνεχίζεται ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβάλλου. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς «συνυπάρξεως» ἐμπύρων θυσιῶν Γεωμετρικῶν καὶ Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

52. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Ἱερώων γενικὰ βλ. παραπ. σημ. 48 βλ. ἐπίσης T h e o d o r a H a d z i s t e l i o u - P r i c e, «Hero-cult and Homer», Historia 22, 1973, 129-144. τῆς Ἰ δ ι α ς, «Hero-cult in the Age of Homer and Earlier», Aktouros, Hellenic Studies presented to B. W. W. K n o x, 1979, 219 κ.έ.

μέ βραχυῶδες σπηλαιῶδες χάσμα στὴν ΒΔ πλευρὰ καὶ κυρίως ἡ οἰκοδομικὴ του σύνδεση, μὲ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου καὶ ἀκόμα ἡ ζωντανὴ ὡς σήμερα προφορικὴ παράδοση, ποὺ ἐκεῖ τοποθετεῖ τὸν «τάφο τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα»⁵³, παραμένει πρὸς τὸ παρὸν μιὰ ἐλκυστικὴ ὑπόθεση.

Γιὰ τὴν πλήρη ἀποσαφήνιση τοῦ χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ Ἱερό θὰ πρέπει νὰ συνεξεταστεῖ καὶ ὁ παράγων τῆς ἐπιλογῆς τῆς θέσης του⁵⁴: τὸ Ἱερό βρῖσκεται ἐντὸς τοῦ τείχους καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πύργο, ποὺ ἐνισχύει τὴν φύλαξή τῆς ΒΑ πυλίδας, καὶ συγχρόνως εἶναι ἀνεξάρτητο, ἀποχωρισμένο ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ στὴν νότια κλιτὴ τῆς ἀκροπόλεως.

Ὁ οἰκισμὸς ἐκτείνεται στὰ ἀνδρὰ τῆς κατωφερικῆς πλαγιᾶς τοῦ βουνώδους λόφου καὶ εἶναι ἀόρατος ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ λιμάνι⁵⁵. Τὰ κτίσματα εἶναι λαξευμένα στὶς τρεῖς πλευρὲς τους στὸν φυσικὸ βράχο⁵⁶ καὶ παρατακτικὰ διατεταγμένα⁵⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα⁵⁸ ποὺ ἔχει καμπυλόγραμμὴ ἀψιδωτὴ μορφή, χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων⁵⁹, ὅλα εἶναι εὐθύγραμμα, ὀρθογώνια καὶ μικρῶν διαστάσεων⁶⁰. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα διαπιστώνεται καὶ ἐδῶ ἡ ἀδιάκοπη κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα ὡς τὴν Ρωμαιοκρατία⁶¹.

Ἡ ἕκταση τοῦ οἰκισμοῦ ὡς τις νότιες ὑπώρειες, στὰ χαμηλότερα ἀνδρὰ τοῦ λόφου, βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη κτισμάτων λαξευμένων ἐπίσης στὸν φυσικὸ βράχο καὶ κτιστῶν κατασκευῶν ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὴν τοιχοποιία στὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα⁶². Στὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ λόφου, ὅπου σήμερα εἶναι ὄρατὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτίρια τῆς ἐλληνιστικῆς⁶³ πόλεως τῆς Μινώας, ἀποκαλύφθηκε σημαντικὸ κτιριακὸ συγκρότημα: ἐργαστηριακοὶ χῶροι,

53. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1984 καὶ Ἔργον 1986, 119.

54. F r. P o l i g n a c, La naissance de la cité grecque (1984), 23 κ.έ. μὲ βιβλιογραφία.

55. Πρβλ. Ἐμποριὸ Χίου, D r e r u p 1969.

56. Ἔργον 1984, 92 καὶ 1985, 68. Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1984.

57. D r e r u p 1969, 089, 047-049 καὶ 0101 καὶ H e i l m e y e r, ὁ.π. (σημ. 15).

58. Ἔργον 1984, 92-94 καὶ Μαρραγκοῦ, ὁ.π. Γιὰ τὰ ἀψιδωτὰ ὡς κτίσματα λατρευτικοῦ χαρακτήρα βλ. τελευταῖα, A l. M a z a r a k i s - A i n i a n, ὁ.π. (σημ. 41) 6-12, 18-20, 24-26, μὲ νεώτερη βιβλιογραφία.

59. D r e r u p 1969, 089 καὶ D a n i e l l a F u s a r o, Dialoghi di Archeologia 19, 1982, 6 κ.έ.

60. D r e r u p 1969, 0101 καὶ F u s a r o, ὁ.π. 7 κ.έ. (μὲ νεώτερη βιβλιογραφία).

61. Ἔργον 1984, 94 καὶ Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπ.).

62. Ἔργον 1986, 121-122 καὶ Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1984.

63. Νάος: Μαρραγκοῦ, ΠΑΕ 1981, 309 κ.έ. εἰκ. 1-2, πίν. 211-216 καὶ παρένθ. πίν.

φρεάτια, άγωγός, φρέαρ βάθους 5μ., και κεραμεικός κλίβανος: όλα είναι λαξευμένα στον φυσικό βράχο και επιτρέπουν την άσφαλή ταύτιση με έργαστήριο κεραμεικής⁶⁴. 'Η διαπίστωση αυτή αποτελεί καθοριστικό στοιχείο, για την μορφή και την ιστορική σημασία του τειχισμένου οικισμού⁶⁵.

'Αποφασιστικό όμως ρόλο για την οικιστική ιστορία της Μινώας έχει ή παρουσία και άλλου λατρευτικού χώρου, πιθανώς βωμοῦ που περικλείεται επίσης από περίβολο⁶⁶. 'Ο δεύτερος λατρευτικός χώρος βρίσκεται νότια από τὸ έργαστηριακό συγκρότημα και ΝΔ από τὸν μαρμάρινο ναὸ τῶν έλληνοιστικῶν χρόνων, και περικλείεται από περίβολο στὰ θεμέλια τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν κατάλοιπα έμπυρης θυσίας ὀρνίθων. Και ἐδῶ ή χρονολόγηση στους Γεωμετρικούς χρόνους είναι τεκμηριωμένη από τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα, τὰ κινητὰ εὑρήματα, τὴν στρωματογραφία και τὰ κτιριακά λείψανα⁶⁷. Σημαντική είναι και ή διαπίστωση ὅτι ὁ δεύτερος λατρευτικός χώρος τῆς Γεωμετρικῆς Μινώας βρίσκεται ἐντὸς τοῦ οικιστικοῦ πλέγματος και πιθανώς συνδέεται με τὸ λαξευμένο στὸν βράχο καμπυλόγραμμο κτίσμα⁶⁸, μέσα στὸ ὁποῖο είναι κτισμένος ὁ νεώτερος ναὸς τῶν έλληνοιστικῶν χρόνων. Παρόλο που ή ἀνασκαφική έρευνα βρίσκεται ἀκόμα στὴν ἀρχή, ή ὑπόθεση ὅτι πρόκειται για ναὸ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων έχει πολλὰ ἐρείσματα⁷⁰. Προβληματική όμως είναι ή ἀποκάλυψη εὐμεγέθους ὑπαίθριου χώρου νότια από τὸν ναὸ και ἀνατολικά από τὸν βωμὸ^{70α}: ή σκέψη ὅτι πρόκειται για χῶρο συγκεντρώσεως τῶν κατοίκων τοῦ οἴ-

ΙΣΤ' και ΙΗ'. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1982, 273 κ.έ., πίν. 181. Γυμνάσιο: "Εργον 1986, 123-125 εικ. 96-98, Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1986 και "Εργον 1987 115 κ.έ., εικ. 137-139.

64. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1982, 286-304, πίν. 192α, 193-196α και ΠΑΕ 1983-Β', 321-328, πίν. 211-212 και "Εργον 1986, 122. Για τὴν παρουσία ἐργαστηρίων σὲ Ἱερὰ τῆς Γεωμετρικῆς Περιόδου βλ. Μ a z a r a k i s - A i n i a n, ὅ.π. (σημ. 41) 30 σημ. 89 (με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). βλ. επίσης Α. Λεμπέση, Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ και τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Ι, 1. Χάλκινα Τορεύματα (1985), 200-201 σημ. 631-634.

65. Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, ΠΑΑ, 61, 1986, 131 κ.έ.

66. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1983-Β', 317-320 πίν. 208, ΠΑΕ 1984 και "Εργον 1985, 66-67 και 1986, 120-121.

67. ΠΑΕ 1985 και 1986.

68. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1981, παρενθ. πίν. ΙΗ'.

69. Πρβλ. σημ. 63.

70. Στὴν διαπίστωση αυτή μᾶς ὀδηγεῖ ή γεωμετρική κεραμεική, τὰ λαξεύματα στὸν φυσικό βράχο που είναι ὁμοια με τὰ κτίσματα τὰ λαξευμένα στὴν Ἄνω Πόλη και στὸ ΒΔ συγκρότημα τῆς Κάτω Πόλης.

70α. ΠΑΕ 1983-Β', πίν. 209 και παρενθ. πίν. ΙΑ.

κισμού, για αγορά, με την πολιτική σημασία⁷¹ του ὄρου, σὲ αὐτὴ τὴν φάση τῆς ἔρευνας, παραμένει ἀπλή ὑπόθεση⁷².

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, τόσον τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα ὅσον καὶ ἡ κεραμεικὴ⁷² ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλῆ, πολυσήμαντη διαπίστωση ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων ὄχι μόνον μὲ τὰ γειτονικὰ νησιά, τὴν Νάξο καὶ τὴν Πάρο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Ἀττική, ἰδιαίτερα στοὺς πρώιμους χρόνους, στὴν Ὑπο-πρωτογεωμετρικὴ φάση, καθὼς καὶ μὲ τὰ Δωδεκάνησα, τὴν Ρόδο καὶ τὴν Κῶ, τὴν Σάμο καὶ τὴν Σιμύρνη καὶ γενικὰ μὲ τοὺς Μικρασιατικούς παράλιους οἰκισμούς⁷².

Ἀπὸ ὅσα συνοπτικὰ ἀναφέρθηκαν, ἀβίαστα συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν νεοϊδρυμένο οἰκισμό τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων σὲ ἀκρόπολη, φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὄχρωμένη, κοντὰ καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν θάλασσα⁷⁴, τὸ λιμάνι καὶ τοὺς εὐλίμενους ὄρμους. Ἡ ταυτόχρονη κατασκευὴ τοῦ τείχους, τῶν δύο λατρευτικῶν χώρων, τῶν Ἱερῶν στὴν κορυφὴ καὶ στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ οἰκισμού, ἡ συνοχὴ τῶν παρατακτικὰ διατεταγμένων οἰκιῶν καὶ ἡ δυνατότητα παραγωγικῆς δραστηριότητος προδίδουν προκαθορισμένο σχέδιο ὀργανωμένης οἰκιστικῆς μονάδας ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν προστασία τῶν κατοίκων καὶ ἐξυπηρετεῖ τις βιοτικὲς καὶ τις θρησκευτικὲς τοὺς ἀνάγκες. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν μακροχρονὴ κατοίκηση καὶ τὴν συνέχιση τῆς λατρείας στὸ Ἱερό τῆς κορυφῆς τῆς ἀμρο-

71. Σακελλαρίου, ὁ.π. (σημ. 65) 138-139· τοῦ ἴδιου, ΠΑΑ 39, 1984, 101.

72. 'Ο V. R. d' A. Desborough, ἤδη τὸ 1972 στὸ Greek Dark Ages, 223, χωρὶς τὰ δεδομένα τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν, τόνιζε ὅτι «the easternmost island of Amorgos, however, had links both with Athens and with the Dodekanese at this time». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὡς τὸ 1981, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ Desborough, μόνον ἐλάχιστα ἀντικείμενα Γεωμετρικῶν χρόνων μὲ προέλευση «Ἀμοργός» ἦταν γνωστὰ στὴν βιβλιογραφία: 1. θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων στὴν Karlsruhe βλ. CVA Karlsruhe 2, πίν. 48, 10.11 καὶ Lila Marangou, «Reliefkeramik aus Amorgos», Praestant Interna, Festschr. U. Hausmann, (Tubingen 1982), 190 κ.έ. (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογρ.). 2. ἀγαλμάτιο χάλκινου πολεμιστῆ στὸ Βερολίνο, σήμερα στὸ Scharlottenburg, βλ. K. A. Neugebauer, Katalog Staatl. Museen Berlin (1931), 8, πίν. 3, 12 καὶ 3. χρυσὴ σπείρα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἀριθμ. εὐρ. 2052 βλ. Berta Segall, Goldschmiede Arbeiten im Benaki Museum (1938), 212 καὶ L. Marangou, «Bijoux en or de la Collection Goulandris», BCH 1975, 372 σημ. 19 καὶ 373 εἰκ. 15.

73. Ἡ κεραμεικὴ τῶν Πρωτογεωμετρικῶν καὶ Γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ ἐτοιμάζεται γιὰ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Ἀρίστιππο Μπλανᾶ.

74. Snodgrass, Fortification 1986; 127.

πόλεως, τὴν ἀνάπτυξη δηλ. στὴν ἴδια θέση τῆς πόλεως τῆς Μινώας, πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 7ο π.Χ. ὡς τὸ τέλος τῆς Ρωμαιοκρατίας⁷⁵.

Ἐπὶ τῆ βάσει τῶν προαναφερθέντων, πιστεύομε ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρίσομε στὸν τειχισμένο οἰκισμὸ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων μιὰ προδρομικὴ μορφή, τὸν πυρήνα, τῆς μεταγενέστερης πόλεως τῆς Μινώας⁷⁶.

Ἡ ἴδια διαπίστωση ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δύο ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις τῆς Ἀμοργοῦ, τὴν Αἰγιάλη⁷⁷ καὶ τὴν Ἀρκεσίνη⁷⁸. Καὶ αὐτές, ἂν καὶ ἀκόμα εἶναι ἀνεξερεύνητες⁷⁹ ἐν τούτοις παρέχουν ἱκανὰ τεκμήρια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ γεωμετρικῶν οἰκισμῶν στὴν ἀκρόπολη, στὴν ἴδια θέση πού ἀναπτύχθηκαν οἱ ἐπιγραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ⁸⁰ μαρτυρημένες ὁμώνυμες πόλεις ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ὡς τὴν Ρωμαιοκρατία.

Ἡ περίπτωση τῶν τριῶν τειχισμένων οἰκισμῶν τῆς Ἀμοργοῦ, πού ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείφθηκαν⁸¹ στὸ τέλος τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων ἢ στὴν Ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἀποτέλεσαν τὸν πυρήνα τῶν πόλεων ἢ τῶν δήμων τῶν μεταγενέστερων χρόνων, φαίνεται ὅτι εἶναι μοναδικὴ ὡς σήμερα στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Οἱ βραχύβιοι καὶ ἀνώνυμοι⁸² ὡς τῶρα γνωστοὶ τειχισμένοι οἰκισμοὶ στὶς Κυκλάδες

75. Γιὰ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Μινώα βλ. IG XII, 7, 219-385.

76. H. v a n E f f e n t e r r e, La cité antique (1985), 73 κ.έ., 153 κ.έ. καὶ κυρίως 157.

77. RE 1 (1894), στ. 956 λ. Aigiale, καὶ Μ η λ ι α ρ ά κ η ς, (δ.π.) 45· βλ. καὶ παρακ. σημ. 79.

78. RE 2 (1896) λ. Arkesine στ. 1169, καὶ Μ η λ ι α ρ ά κ η ς, (δ.π.) 45.

79. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θησαυροθηρικὲς ἀνασκαφὲς τοῦ G. Deschamps τὸ 1888 (BCH XII, 1888, 324 κ.έ., πρβλ. καὶ Μ α ρ α γ κ ο ῦ, ΠΑΕ 1981), δὲν ἔχει γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Γιὰ τὶς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, τὴν ἀποτύπωση τοῦ τείχους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων στὶς δύο πόλεις βλ. M. F. B o u s s a c - G. R o u g e m o n t, «Observations sur le territoire des cités d' Amorgos», Les Cyclades. Matériaux pour une étude de Géographie historique (CNRS, 1983), 113 κ.έ.

Ἐς σημειωθεῖ ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μινώας, διακρίναμε καὶ ταυτίσαμε καὶ στὶς ἄλλες δύο πόλεις τμήματα τοῦ τείχους τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων. Στὴν Ἀρκεσίνη ἐντοπίστηκαν στὴν ἀκρόπολη λείψανα οἰκιῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο καὶ συγκεντρώθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων τοῦ 8ου καὶ πρώϊμου 7ου π.Χ. αἰώνα.

80. I.G. XII 7, ἀριθμ. 1-218 (Ἀρκεσίνη) καὶ ἀριθμ. 386-492 (Αἰγιάλη).

81. Γιὰ ἐγκατάλειψη οἰκισμῶν στὸ τέλος τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων βλ. Schilliardi, The Decline of the geometric Settlement (1981) δ.π. (σημ. 20) καὶ Θ έ μ ε λ η ς, ΠΑΕ 1979, 50.

82. Τὰ τοπωνύμια «Βαθὺ Λιμενάρι» (Δονούσα), «Κουκουναριές», (Πάρος), «Ζαγορά» (Ἄνδρος), «Ἅγιος Ἀνδρέας» καὶ «Κάστρο» (Σίφνος), «Ἐμποριὸ» (Χίος), «Βρουλιὰ» (Ρόδος), δὲν ταυτίζονται μὲ ἀρχαῖα ὀνόματα.

καί στά ἄλλα νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ὁδήγησαν τὸν Snodgrass⁸³ στὴν διαπίστωση ὅτι «δὲν ἔπαιζαν κανένα οἰκιστικὸ τουλάχιστον ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων τῶν Ἀρχαϊκῶν χρόνων».

Τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας ποὺ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη συστηματικῆς ἔρευνας⁸⁴ τῶν οἰκιστικῶν συνόλων τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων δὲν ἐπιτρέπει γενικεύσεις καὶ πρόωρα συμπεράσματα. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴν Μινῶα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων καθὼς καὶ ἡ συστηματικὴ ἐξερεύνηση τῶν οἰκιστικῶν καταλίπων καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου θὰ συμβάλουν οὐσιαστικά στὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῶν τειχισμένων οἰκισμῶν τοῦ 9ου καὶ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἐνδέχεται μελλοντικὰ νὰ ὁδηγήσει καὶ στὴν ἀποτίμηση τοῦ ρόλου καὶ τῆς ἱστορικῆς σημασίας τῶν Γεωμετρικῶν ἀκροπόλεων γιὰ τὴν δημιουργία, τὴν γένεση τῆς Ἑλληνικῆς Πόλεως. Ἡ γνωστὴ ρῆση τοῦ Φωκυλίδη⁸⁵ «πόλις ἐν σκοπέλω κατὰ κόσμον οἰκεῦσα σμικρὴ κρέσσω Νίνου ἀφραϊνόςσης», ἀποτελεῖ πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν προτίμηση τῶν Ἑλλήνων, τουλάχιστον τῆς Ἰωνίας καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, νὰ κτίζουν τὶς πόλεις τους σὲ φύσει ὄχυρὲς θέσεις.

83. Fortification 1986, 126 κ.έ. πρβλ. καὶ N. Coldstream, Geometric Greece² (1979), 303.

84. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνομε ὅτι στὶς Κυκλάδες καὶ στὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου δὲν ἔχουν ὡς τώρα μελετηθεῖ συστηματικὰ τὰ πρῶιμα οἰκιστικὰ σύνολα τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων οὔτε κἂν οἱ θέσεις, μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου· μόνον εὐκαιριακὰ, ἀπὸ τυχαῖα εὐρήματα ἢ σωστικὲς ἀνασκαφὲς καὶ, σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις, ἔχουν ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ μεμονωμένοι τάφοι, νεκροταφεῖα ἢ συστάδες τάφων· ὡστόσο, ἡ παρουσία τάφων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ οἰκισμῶν, μικρῶν ἢ μεγάλων, καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ κτιριακὰ λείψανα. Γιὰ τὴν σημασία τῶν τάφων βλ. τελευταῖα, I. Morris, Burial and ancient society. The Rise of the Greek City-State (1987).

85. Diehl, Anth. Lyrica I 49, 3 βλ. ἐπίσης H. Dreyer, «Bürgergemeinschaft und Stadtentwicklung in Griechenland» στὸ Wohnungsbau im Altertum (Berlin 1978), 87 κ.έ.

S U M M A R Y

Fortified settlements of the Geometric Period (9th-8th c. BC).

Excavations in recent years (1983-1985) in the Hellenistic city of *Minoa* on *Amorgos* have uncovered important building remains of the Geometric period.

A preliminary study of the new archaeological data led to an examination of the question of fortified settlements in the Cyclades, the islands of the Eastern Aegean and the coast of Asia Minor.

After a brief mention of the few fortified settlements known hitherto and the theories about the origin, effects and historical significance of fortification in the Geometric period, the new walled settlement of *Minoa* on *Amorgos* is described.

Among the new evidence that has emerged from the excavation so far, some of the results are particularly important: it was a *newly founded walled settlement* built on the south side of a naturally fortified acropolis and protected from the wind, near and yet at a distance from the sea, the harbour and sheltered bays. The *wall*, the stepped buttress on its inner side, the NE gate and the rectangular bastion were *built at the same time as the Sanctuary on the summit of the acropolis*; this simultaneous construction indicates premeditated planning, a building programme for the adjacent *settlement*. The latter conclusion is significantly supported by the finding on the lower terraces of the hill under the architectural remains of the Hellenistic and Roman cities, of a *workshop complex*, a cult building (altar?) and an openair, probably a gathering place for the inhabitants, an *agora*, in the political sense of the term.

The finds, both of metal objects and pottery, show that the inhabitants had connections not only with the neighbouring islands of *Naxos* and *Paros* but with *Attica*, especially in the Sub-Protogeometric phase, and with the *Dodecanese*, *Rhodes* and *Kos*, *Samos* and *Smyrna* and the *Asia Minor* coastal settlements in general.

The existence of a workshop complex testifies to a productive capability that is one of the determining factors in recognizing a forerunner, the *nucleus of the subsequent city* that the archaeological evidence shows to have grown up on the same site. This continuous occupation of the same site over a long period of time from the Geometric period to the Roman occupation in

the 3rd c. AD is also a feature of the other two ancient cities of Amorgos, *Aigiale* and *Arkesine*, which, although they have not yet been systematically excavated, show sufficient evidence of having had Geometric settlements in the naturally fortified sites where the respective homonymous cities later flourished.

The case of the three walled settlements on Amorgos, which not only were not abandoned at the end of the Geometric period or in the early Archaic period, as happened with most of the anonymous Geometric sites on the other islands of the Aegean, but formed the nuclei of the subsequent cities and preserved their ancient names, may be expected to lead to a reexamination of the historical importance and role of the Geometric walled settlements in the formation of the Archaic πόλεις.
